

Er is nog werk, ook in post- coronatijden

EXTRA HOOFDSTUK BIJ HET BOEK
*ER IS NOG WERK – DE TOEKOMST
VAN WAARDIG WERK IN DE WERELD*
VAN LUC CORTEBEECK

(LANNOO, 2019)

De vertaling van mijn boek Er is nog werk werd meer dan een vertaling en dit is hoofdzakelijk te wijten aan de coronacrisis. In de Franstalige uitgave Il reste du pain sur la planche (Racine) en in het Engelstalige boek Still Work to Be Done (Lannoo) nam ik de zwaarste naoorlogse crisis als extra thema op.

In het boek tonen we aan (pp. 217-220) dat de mensheid erop vooruitgegaan is, zeker de laatste honderd jaar. Maar nu vreest het UNDP (United Nations Development Programme) dat we er voor het eerst in dertig jaar op achteruit kunnen gaan, vanwege de sociale en de economische gevolgen van COVID-19. Tenminste, als we niet snel en niet diep genoeg ingrijpen om de ongelijkheid weg te werken.

Uiteraard heeft de coronacrisis verregaande gevolgen voor de werkgelegenheid, een thema dat meermaals in het boek aan bod komt, bijvoorbeeld bij 'Uitdaging 5 over de automatisering en digitalisering' (p. 231). De keuzes die nu gemaakt moeten worden om waardig werk voor iedereen mogelijk te maken, zijn na de crisis echter nauwelijks anders dan ervoor.

In de Franstalige en Engelstalige versies van het boek voegde ik een nieuw hoofdstuk 13 toe. U vindt het hier, zodat de Nederlandstalige lezer niets hoeft te missen.

*Luc Cortebeek
10 juni 2020*

Een ongenode gast legt onverwacht de wereld stil

In het voorjaar van 2020 werd de wereld opgeschrikt door COVID-19, het virus dat in een mum van tijd iedereen van China tot Ecuador in zijn greep had. Wat in de eerste plaats een gezondheidscrisis was, leidde al gauw tot een economische en sociale noodtoestand. Directeur-generaal Guy Ryder zei daarover in mei 2020: ‘Deze pandemie legt op de meest wrede wijze de buitengewone zwakte en onrechtvaardigheid van onze arbeidswereld bloot. Mensen die moeten leven van hun werk in de informele economie gaan ten onder, het gaat om zes op de tien werknemers. Onze collega’s van het Wereldvoedselprogramma waarschuwen voor een bijna onvermijdelijke hongerpandemie als gevolg daarvan. Het zijn de gapende gaten in de socialezekerheidsstelsels, zelfs van de rijkste landen, die miljoenen mensen in nood achtergelaten hebben. (...) Het virus zelf maakt geen onderscheid, maar door de dynamiek van groeiende ongelijkheid worden de allerarmsten en machtelozen er op brutale wijze door getroffen.’¹

De laatste decennia heerste de overtuiging dat we de wereld naar onze hand konden zetten. We waren ervan overtuigd dat we dankzij het bereikte niveau van wetenschappelijk in- en doorzicht welke problemen en kwalen ook ongetwijfeld aan zouden kunnen. Voeg daaraan toe dat mensen en goederen vlug en relatief goedkoop ‘de vier hoeken van de wereld’ konden bereiken. De wereld lag aan onze voeten. COVID-19 haalde die illusie stevig onderuit. Onze hoogmoed kreeg een zware dreun.

Nochtans wisten we heel goed wat werkte en wat niet werkte in de wereld. De zeven uitdagingen, gegroepeerd in het elfde hoofdstuk van *Er is nog werk*, zijn lang voor het uitbreken van de coronacrisis ge-

schreven, op basis van vrij algemeen gedeelde kennis en analyse. Maar ook diegenen die openstonden voor de wereldproblemen – ikzelf inbegrepen – konden zich helemaal niet voorstellen dat we zo snel, zo breed en zo diep getroffen zouden kunnen worden door een virus dat zonder onderscheid koning, keizer, president en ieder van ons voor een aanzienlijke periode zou teruggedrijven naar ‘ons kot’. Of toch diegenen die over een woonst beschikken. Dat geldt dus niet voor de 150 miljoen mensen zonder woning en de 1,6 miljard mensen die heel armtierig en ongezond wonen. Zo wordt al vlug duidelijk dat niet iedereen zich even goed kan beschermen. Daar kom ik op terug. Geen enkele politieke of economische machtshebber zou in staat zijn geweest de wereldpauzeknop in te drukken zoals COVID-19 dat heeft gedaan. De hele wereld werd on hold gezet.

Zelfs de hittegolven, de uitgestrekte en onblusbare bosbranden, de overstromingen en de niets ontziende wervelstormen, allemaal gevolgen van de klimaatopwarming, hebben nooit de hele wereldbevolking tegelijk en zo hard ‘gepakt’. Wie had bij de lectuur van *La Peste* van Albert Camus (1947) of *A journal of the Plague Year* van Daniel Defoe (1722) kunnen bedenken dat we ooit zelf in een vergelijkbare situatie zouden terechtkomen? Een crash, zo zwaar dat niet alleen de economie, maar ook het onderwijs en het openbare leven werden stilgelegd. Een crash, zo sterk dat we een behoorlijk fundamentele inperking van onze vrijheid zonder veel tegenspraak aanvaardden. Ongezien en ongehoord.

Het is nu wel duidelijk: de schrik van deze eeuw is niet de *artificial intelligence* (AI). De pseudowetenschappers die ons onderdanigheid en angst wilden aanpraten voor de disruptieve eigenschappen en effecten van AI, hebben we in hoofdstuk twaalf al weggezet als verkopers van lucratieve businessmodellen. Mensen mogen zich niet laten domineren door technologie, die technologie moet ingezet worden ten dienste van mensen. De klimaatopwarming is disruptiever dan AI, en dat is COVID-19 ook. Hoe gaan we om met deze ongenode, onzichtbare en vijandige gast? Overheden hebben met vallen en opstaan,

met trial-and-error, de eerste schokgolf min of meer op trachten te vangen. Toch zijn het menselijke verlies en lijden heel zwaar. Zolang geen vaccin wordt gevonden dat zeer breed en zonder discriminatie wereldwijd wordt ingezet, raken we deze onzichtbare vijand niet kwijt. Welk beleid moet gevoerd worden tijdens de langdurige exit, met waarschijnlijke nieuwe opstoten van deze pandemie of varianten ervan? En wat met de postcoronaperiode?

APOCALYPTISCH

De term 'lockdown' klonk ons al een beetje 'vertrouwd' in de oren sinds de terroristische aanslagen van *Islamic State (IS)*. De aanval van *Al Qaeda* op 11 september 2001 en de vele andere aanslagen van *Al Qaeda* of *IS* in de daaropvolgende twee decennia doorstaan – hoe apocalyptisch ze ook waren, en ondanks de vele slachtoffers en de veroorzaakte angst – de vergelijking niet met de menselijke ravage die COVID-19 aanricht.

Onze generatie werd nooit eerder zo zwaar getroffen door een grote epidemie of een pandemie. We verwezen reeds naar de uitbraken van de pest, maar dat was heel, heel lang geleden. Tegen mazelen en andere (kinder)ziekten zijn we ingeënt, jaarlijks worden vaccins aangemaakt tegen influenza (griep). En zelfs wanneer we reizen, laten we ons inenten tegen gezondheidsrisico's in het land van bestemming. We weten nauwelijks wat af van de Spaanse griep. Nochtans maakte die meer slachtoffers dan de Eerste Wereldoorlog, die er onmiddellijk aan voorafging, maar de ziekte spreekt wel tot de verbeelding. We beseffen ook helemaal niet hoeveel mensen overleden zijn aan hiv/aids, dat gelukkig stilaan onder controle is. Maar de combinatie van snelheid, spreiding en ernst maakt de COVID-19-schade ongezien.

Enkele voorbeelden van epidemieën of pandemieën sinds vorige eeuw

- Spaanse griep (1918-1920): al naargelang de bron 20 tot 50 miljoen doden, sommige bronnen gewagen zelfs van 80 tot 100 miljoen... in elk geval meer slachtoffers dan de Eerste Wereldoorlog: +/- 18 à 20 miljoen.
- SARS, afkomstig uit China in 2002-2003: 774 dodelijke slachtoffers.
- Mexicaanse griep in 2009-2011: 17.500 bevestigde overlijdens.
- In West- en Centraal-Afrika is het ebolavirus vandaag zo goed als onder controle, maar sinds 2014 heeft het ongeveer 12.000 dodelijke slachtoffers gemaakt.
- Het zikavirus in 2015 in Brazilië en Latijns-Amerika, vooral bedreigend voor de foetus.
- Hiv/aids: 36 miljoen overlijdens (wereldwijde epidemie sinds eind de jaren 1970).

Deze getallen zijn te vinden op Wikipedia, bij de Wereldgezondheidsorganisatie en diverse andere bronnen. Ze zijn niet eenduidig en maken vooral duidelijk dat het meestal over ruwe schattingen gaat, zeker wat het verleden betreft. De huidige crisis bewijst dat juiste en vergelijkbare cijfers niet voor het grijpen liggen.

COVID-19. Wereldgezondheidsorganisatie:

voorlopige cijfers (24 mei 2020)²

• Aantal bevestigde besmette personen	5.165.481
• Overlijdens	336.430
• Aantal bevestigde gevallen	
- Europa	1.987.657
- Amerika's	2.338.124
- Oostelijk Middellandse Zeegebied	402.919
- Westelijk Azië (Stille Zuidzee)	173.621

- Zuidoost-Azië	185.153
- Afrika	77.295

Hoe indrukwekkend ook, statistieken en curven gaan volledig voorbij aan de angst, het lijden en de dood van mensen, meestal in eenzaamheid, en dat ondanks de bovenmenselijke inzet en oprechte betrokkenheid van artsen, verpleeg- en zorgkundigen. Viroloog en internationale autoriteit dr. Peter Piot zegt dat de sterftcijfers zwaar onderschat zijn. Hoe meer ze ontdekken over het virus, hoe meer virologen en artsen inwendige geneeskunde ervan overtuigd raken dat COVID-19 niet alleen veel longschade veroorzaakt, maar evengoed zowat alle organen en weefsels kan aantasten. ‘Veel mensen zullen achterblijven met chronische problemen aan hun nieren en hun hart. Zelfs hun neurologie raakt ontregeld. Het zal gaan om honderdduizenden mensen wereldwijd, mogelijk meer, die de rest van hun leven behandelingen als nierdialyse nodig zullen hebben. Hoe meer we te weten komen over het coronavirus, hoe meer vragen er opduiken’, aldus Peter Piot.³

ZWAARSTE CRISIS SINDS DE TWEEDE WERELDOORLOG

De coronagezondheids crisis veroorzaakt ook een sociale en economische crisis. COVID-19 wordt soms vergeleken met de Grote Depressie in de jaren 1930 en soms met de Tweede Wereldoorlog. Welk referentiepunt je ook kiest, deze crisis is bijzonder diep en breed. Dat blijkt zowel uit het *COVID-19 dashboard* van de Wereldgezondheidsorganisatie als uit de *IAO-monitor: COVID-19 and the world of work*.⁴ Deze laatste meet de impact van de crisis op werkgelegenheid, inkomen en sociale bescherming. De gevolgen zijn zwaar, veel zwaarder dan zelfs de specialisten zich konden voorstellen. Zo’n 1,6 miljard van de 2 miljard werknemers in de informele economie lopen het grote risico niet meer in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Dat is zomaar eventjes de helft van de totale werkende bevolking (3,3 miljard). Alge-

meen daalt het aantal arbeidsuren met 10,5 procent, wat gelijkstaat aan een verlies van 305 miljoen voltijdse banen. 436 miljoen grote en kleine ondernemingen, vooral in de zwaarst getroffen sectoren, lopen het risico failliet te gaan omdat ze nog nauwelijks zuurstof hebben in de vorm van liquiditeiten (zie kaderstuk).

Veel duidelijker dan ooit blijkt dat werknemers uit de informele economie, zelfs in de rijkere landen, de dupe zijn. Ook de nieuwe vormen van informaliteit, zeg maar de banen zonder arbeidsovereenkomst, de zogenaamde *non standard forms of work*, die door de goeroes van de toekomst van het werk zo gepromoot worden, vallen nu zonder meer door de mand. Het gaat om werknemers die meestal niet eens een basisbescherming hebben, zoals loon- en inkomensbescherming of sociale bescherming (sociale zekerheid). Ze hebben weinig of geen toegang tot de gezondheidszorg en hebben geen vervangingsinkomen in geval van ziekte of lockdown. De meesten van hen kunnen ook niet van thuis uit werken. Overigens weet de IAO dat wereldwijd maximaal 18 procent van de werknemers aan telewerk kan doen. Verplicht thuisblijven heeft voor hen tot gevolg dat ze hun werk verliezen, en zonder hun loon dreigen armoede en zelfs honger, ook in de rijkste landen.

De sociale en economische gevolgen van de COVID-19-pandemie

De IAO telde voor het tweede kwartaal van 2020:

- Daling van het aantal werkuren in vergelijking met de periode voor de crisis: 10,5 procent (48-urige werkweek).
- Dit staat gelijk aan een verlies van 305 miljoen fulltime jobs:
 - Europa en Centraal-Azië: - 11,8%
 - Amerika's: - 12,4%
 - Arabische staten: - 10,3%
 - Azië (Stille Oceaan): - 10,0%
 - Afrika: - 9,6%

- 436 miljoen ondernemingen in hoogrisicozone:
 - 47 miljoen (54 procent van de werkgevers)
 - 389 miljoen zelfstandigen
 - Meest getroffen sectoren:
 - 232 miljoen ondernemingen in groot- en detailhandel
 - 111 miljoen in maakindustrie
 - 51 miljoen in horeca en uitrusting
 - 42 miljoen in immobiliën en andere handels- of commerciële activiteiten
 - Hoge risico's voor werkgelegenheid wegens fragiliteit:
 - Zelfstandigen en kmo's zijn goed voor 70 procent van de werkgelegenheid in de detailhandel.
 - Zelfstandigen en kmo's zijn goed voor 60 procent van de werkgelegenheid in horeca en uitrusting.
 - 1,6 miljard (76 procent) van 2 miljard werknemers in de informele economie zijn zwaar getroffen door de lockdownmaatregelen of door erg verzwakte sectoren:
 - 60 procent inkomensverlies (gemeten in de eerste maand van de crisis):
 - » 81 procent in Afrika en Latijns-Amerika
 - » 76 procent in hogere inkomenslanden
 - Vrouwen zijn oververtegenwoordigd in de hoogrisicosectoren:
 - » 74 procent van de werknemers in de informele economie werken in hoogrisicosectoren.
 - » Daarvan zijn 42 procent vrouwen.
-

FRONTLINIE

Van meet af aan gingen we zelfs oorlogstermen gebruiken voor het coronavirus, een vijand die zich moeilijk laat kennen. Hoe onzichtbaar de vijand ook is, we zien en kennen wel de mensen die in de frontlinie staan. Ze worden nu bejubeld, er wordt voor hen gezongen, gemusi-

ceerd en geapplaudisseerd. Het gaat om de virologen, internisten, artsen, verpleegkundigen en verzorgenden die in en om de corona-afdelingen staan, maar evengoed om de mensen die er poetsen en ontsmetten, die zorgen voor voeding en bevoorrading, voor het transport van mensen en goederen, voor betrouwbare informatie, voor respectvolle uitvaarten van overledenen, voor het ophalen en vernietigen van medisch afval, voor het ophalen van huisvuil...

Alberta Delle Grazie is hoofverpleegster op de afdeling Intensieve Zorg in een ziekenhuis in Vicenza, Noord-Italië. Zij presteert lange dagen en werkt veel nachtschifts. Ze vertelde na weken leven in de noodtoestand: 'Het was moeilijk van bij het begin, maar na drie weken zijn we heel bezorgd en fysiek en emotioneel uitgeput. Meerdere collega's zijn inmiddels besmet, sommigen zijn overleden.' Haar drie kleine kinderen ziet ze enkel 's avonds even, na het werk, en ook dat is moeilijk: 'Het is ondraaglijk pijnlijk om het lichaam van een persoon in een zak op te bergen en dan thuis te doen alsof het goed gaat.'⁵ Het is slechts één voorbeeld van wat veel mensen uit de zorgsector meemaken. We betonen hun nu het respect, de dankbaarheid en de waardering die ze ook vroeger al verdienden maar nooit kregen. Telkens bleken zogenaamd economische en financiële argumenten zwaarder te wegen dan de waarde van gezondheid en de mensen die ons verzorgen. Zal dit vanaf nu anders zijn?

Er zijn 136 miljoen gezondheidswerkers in de wereld en 70 procent van hen zijn vrouwen. In België zelfs meer dan 80%. Dat brengt ons bij het genderaspect van deze crisis. Volgens virologen genieten vrouwen een biologisch voordeel in hun verweer tegen COVID-19. Het is hun meer dan gegund. Want sociaal delen vrouwen op vier fronten het hardst in de klappen, kon ik toelichten aan Inge Vrancken, buitenland-journaliste van VRT NWS: 'Er is geen twijfel over dat de uitgangspositie van vrouwen sowieso slechter is en dat de pandemie hen harder treft. Vrouwen verdienen minder, sparen daardoor minder, hebben de meest onzekere jobs en leven het vaakst in armoede. Het zijn overwegend vrouwen die in de frontlijn staan. Ook werken vrouwen wereld-

wijd het meest in de informele economie (60 procent van de 2 miljard) en die zijn dus niet beschermd. Neem nu de vrouwen in Bangladesh: 4 miljoen van hen werken er in de kledingindustrie, maar die ligt zo goed als stil. Voor die vrouwen is er geen werk, geen inkomen en geen opvangnet. 71 procent van de wereld heeft geen of hoogstens een heel zwakke sociale zekerheid. Vrouwen doen ook het meeste onbetaalde zorgwerk thuis (gemiddeld 4,5 uur per dag tegenover iets meer dan 1 uur per dag voor mannen) en ze lijden op veel plekken in de wereld het hardst onder de loonkloof.⁶ Tijdens een virtuele vergadering van de Werknemersgroep van de IAO (5 mei 2020) werd door meerdere collega's de ongerustheid verwoord over het toenemende huishoudelijk geweld tijdens de lockdown. Als alleenstaande moeders hebben vrouwen het altijd al moeilijker. En nu des te meer.

Een ander type frontlinie is die van de universitaire laboratoria en van de farmaceutische sector in hun zoektocht naar vaccins. Uit wat de virologen ons zeggen, blijkt duidelijk dat het virus onder ons blijft zolang er geen algemeen beschikbaar vaccin is dat aan iedereen wordt toegediend. Waarom is er al niet eerder gewerkt aan vaccins op basis van vroegere uitbraken van varianten van het huidige coronavirus? Ook al zijn de betrokkenen terughoudend om daar veel informatie over te delen, toch is duidelijk dat rentabiliteitsoverwegingen bepalend waren. Nu is het gelukkig wel 'alle hens aan dek', er is sprake van overleg en vormen van samenwerking. Voor de financiering worden solidariteitsfondsen ingezet, zowel van staten als privé, zoals de Bill & Melinda Gates Foundation. Ik wees in dit boek reeds op de risico's van privéfinanciering voor doelen van algemeen belang, maar we zijn ook realistisch genoeg om te weten dat het voorlopig moeilijk anders kan. Ik moet ook toegeven dat het soms lukt, zoals bij de bestrijding van hiv/aids. Dat wilde professor dr. Peter Piot me aantonen in Davos tijdens het Wereld Economisch Forum van 2009. Hij was toen pas weg als executive director van UNAIDS en vertegenwoordigde de Bill & Melinda Gates Foundation. Ik kon op zijn uitnodiging deelnemen aan een besloten vergadering met de top van de grote farmabedrijven.

Ze waren er allemaal. Johnson & Johnson werd vertegenwoordigd door de Belg dr. Paul Stoffels, ook nu sterk actief in de zoektocht naar een vaccin (toen *Company Group Chairman, R&D*). Het was voor mij een eyeopener. De uitwisseling van informatie over de vorderingen in hun onderzoek, hun verwachtingen, hun twijfels en de gemaakte afspraken vond ik bijzonder interessant. De bestrijding van hiv/aids is wel gevaarlijk bij deze samenwerking. We kunnen enkel hopen dat het ook nu werkt en dat ze samen met de Wereldgezondheidsorganisatie ook proactief investeren in het voorkomen van drama's als deze. De initiatiefnemers van dergelijke gezamenlijke projecten verdienen inmiddels onze steun, want ook voor hen is het roeien met de riemen die ze hebben. Ze moeten rekening houden met twee structuren: de afhankelijkheid van de goodwill van superrijken en de goodwill van de farmagiganten.

CORONADIPLOMATIE

Dat de strijd tegen deze pandemie geen toonbeeld is van internationale samenwerking, is een understatement. De Verenigde Staten toonden zich allesbehalve verenigd en zegden bovendien hun lidmaatschap op bij de Wereldgezondheidsorganisatie. De Europese Unie was al evenmin een voorbeeld van eenheid. Elk land had stilletjes gehoopt dat het aan de pandemie zou ontsnappen. Eerst hoopte men dat het virus in China zou blijven, daarna in Noord-Italië. Maar meer dan 4 miljard vliegtuigreizigers per jaar brengen niet alleen hun bagage mee...

Wanneer duidelijk werd dat het aantal besmettingen en overlijdens niet meer onder controle gehouden kon worden, en dat de *alternative truths* en medisch gevaarlijke nonsens van Donald Trump niet meer werkten, werd het een geopolitiek probleem. En het multilateralisme was al zo fragiel. Had de Wereldgezondheidsorganisatie zich door China laten inpakken? Is het virus ontsnapt uit een laboratorium in Wuhan? Maar ook in Europa steeg de verontwaardiging. Waar bleven de echte cijfers van Rusland en Turkije? En zijn onze buurlanden wel transparant, publiceren ze de echte cijfers? Wie kon het best en het

snelst de mondkmaskers en beschermingsmiddelen uit China krijgen? Hoe was het ook mogelijk dat we die zelf niet produceerden? China maakte van de nood een deugd en startte de ‘coronadiplomatie’ door hier en daar wat uit te delen. De Chinese vliegtuigen werden opgewacht en verwelkomd door politici en media.

Zoals hierboven werd aangetoond, bracht het on hold zetten van de economie massa’s individuen en gezinnen in moeilijkheden door banen- en inkomensverlies. Ondernemingen kwamen in de gevarenzone. Regeringen namen in vele landen uitzonderlijke maatregelen om de gevolgen te beperken. Merkwaardig was dat de sociale dialoog opnieuw als een nuttig mechanisme werd gezien. Niet alleen werkgeversorganisaties maar ook vakbonden werden in meerdere landen opnieuw bij de besluitvorming betrokken. Eerste ministers en ministers namen opnieuw woorden als ‘sociaal overleg’ en ‘vakbonden’ in de mond. Het waren overigens vooral de landen met een uitgebouwd systeem van sociale bescherming, met adequate sociale uitkeringen en een kwaliteitsvolle gezondheidszorg, en met een traditie van sociale dialoog, die het best konden inspelen op de crisis. Door de werknemers tijdelijke werkloosheidsuitkeringen uit te betalen, zodat een groot deel van de loonlast van bedrijven werd weggenomen en ontslagen vermeden konden worden. Ondernemingen en gezinnen kregen uitstel van betaling van leningen, bijdragen aan de sociale zekerheid en de fiscaliteit. Zelfstandigen kregen een overbruggingspremie. Zo trachtten overheden te vermijden dat de economie door een gebrek aan consumptie zou stilvallen en dat ondernemingen overkop zouden gaan door liquiditeits- of solvabiliteitsproblemen. Maar het was niet allemaal rozengeur en maneschijn. Ook al lenigden deze maatregelen de ergste noden, het belette niet dat zelfs in de rijkere landen de armoede zwaar de kop opstak. De voedselbanken zagen mensen die ze vroeger nooit hadden gezien. De mazen in het beschermingsnet waren groter geworden. Dat was deels door de besparingsmaatregelen van na 2008-2010. Maar voor een groot deel ook door wat ik hoger in het boek beschreef, het oprukken in het voorbije decennium van een bonte waaier

van preciaire arbeidsvormen, met als gemeenschappelijk kenmerk het deficit inzake arbeidsbescherming en sociale zekerheid. Het werken op afroep via de digitale platformen zijn er een extreem voorbeeld van. Het is zo dat heel wat mensen uit de boot vielen. Aangezien ook het onderwijs en het openbare leven werden stilgelegd, werden werknemers thuiswerkers via telewerk, maar tegelijk waren ze kinderoppas, leraar en kinderanimateur binnen hun vier muren, in het beste geval een tuin, vaak zelfs niet eens een balkon. Ook al waren de inspanningen en creativiteit van de mensen uit het onderwijs bijzonder groot, door de wekenlange duur werd de combinatie van die verschillende rollen als zeer zwaar ervaren en leidde het tot huishoudelijke spanningen, en soms zelfs tot geweld, zoals ik al eerder schreef.

In rijke landen zonder een doeltreffende sociale bescherming, zoals de Verenigde Staten, sloegen ellende en armoede zwaar toe. In groei-landen en ontwikkelingslanden hing de ernst van de toestand, zoals eerder aangetoond, vooral af van de graad van informaliteit van de economie en van het al dan niet bestaan van een sociale beschermingsvloer. Bij de armen wordt gevreesd voor een nieuwe pandemie, die van de honger.

Al wordt in sommige landen het sociaal overleg naar waarde geschat, er zijn ook andere landen, waar van de noodtoestand misbruik wordt gemaakt om het sociaal overleg als tijdverlies aan de kant te schuiven of zelfs de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van organisatie aan banden te leggen. Het Internationaal Vakverbond (IVV) houdt nauwgezet de lijst bij van inbreuken. Ze zullen in het controle- en toezichtstelsel van de IAO terechtkomen. Door de crisis die hun leden treft, krijgen ook een aantal vakbonden en zelfs werkgeversorganisaties het financieel heel moeilijk vanwege niet-betaalde lidgelden.

DE IAO EN DE CORONACRISIS

Het hoofdkantoor van de IAO in Genève was onmiddellijk mee. De alarmfase bij de overbuur aan de Avenue Appia, de Wereldgezondheidsorganisatie, maakte vlug duidelijk dat de IAO en het gehele netwerk van de Verenigde Naties in actie moesten komen. Tegelijk moes-

ten de lockdown en de *social distancing*-maatregelen van Zwitserland en het kanton Genève gerespecteerd worden. Er werd sterk ingezet op telewerk en teleconferenties, ook met de regionale kantoren, tussen de agentschappen en met de VN in New York. Eerst moest een beslissing genomen worden over de Raad van Bestuur van maart 2020 en de Internationale Arbeidsconferentie van juni. Na consultatie van de leden van de Raad van Bestuur werden deze afgelast. Het was een pijnlijke maar noodzakelijke beslissing, ongezien sinds de Tweede Wereldoorlog. De dringendste beslissingen voor het functioneren van de organisatie werden genomen door de directie, de voorzitter en de vicevoorzitters van de Raad van Bestuur met mandaat van hun leden. Toch was het onvermijdelijk dat een groot deel van de in dit boek beschreven werking van de IAO, het onderhandelen en het aannemen van Conventies en Aanbevelingen, tot en met het controlemechanisme van de organisatie gedeeltelijk on hold werden gezet. Al werden tegelijk wel de voorbereidingen getroffen voor het volgende werkjaar. Wat is de rol van de IAO in crisistijd? Kari Tapiola schreef daarover: ‘Als we terugkijken op honderd jaar praktijk, heeft de IAO bij crisissen haar acties steeds georiënteerd op reconstructie, niet alleen om de oude toestand te herstellen maar ook om die te verbeteren. Telkens werd een beroep gedaan op de medewerking van de lidstaten, in samenwerking met werkgevers en werknemers.’⁷

Logischerwijze kreeg de IAO in de VN-aanpak van COVID-19 de rol toegewezen om de plaats van waardig werk en de sociale en veiligheidsaspecten op te volgen en de lidstaten en sociale partners te begeleiden bij het beperken van de negatieve gevolgen van de crisis. Het rijke arsenaal van Conventies en Aanbevelingen bevat veel aanknopingspunten met de problemen die zich nu voordoen. Koppel dit aan de ervaring en de verzamelde *good practices*. Daarmee kunnen regeringen, werknemers en werkgevers al een heel eind verder. Op basis daarvan werkte de IAO een werkschema uit dat werknemersrechten promoot en dat ook de economie een duwtje in de rug geeft, met een klemtoon op werkgelegenheid, inkomen en bescherming. Op basis

van de bestaande instrumenten ziet de IAO vier grote beleidslijnen: het stimuleren van economie en werkgelegenheid; het ondersteunen van ondernemingen, van jobs en inkomens; de bescherming van werknemers op hun werk; en het vertrouwen in de sociale dialoog.

De IAO zet op basis van haar Conventies en Aanbevelingen vier beleidslijnen uit.⁸

- Stimuleren van economie en werkgelegenheid:
 - door een financieel, fiscaal ondersteuningsbeleid;
 - door een monetair beleid;
 - door financiële ondersteuning van specifieke sectoren, waaronder de gezondheidssector.
 - Ondersteuning van ondernemingen, van jobs en inkomens:
 - uitbreiden van de sociale bescherming voor iedereen;
 - maatregelen voor het behoud van werkgelegenheid;
 - financiële en fiscale verlichting bieden aan ondernemingen.
 - Bescherming van werknemers in werkplaatsen:
 - aangepaste en verstrengde maatregelen van veiligheid en gezondheid;
 - werkregelingen aanpassen (onder meer telewerken);
 - discriminatie en uitsluiting voorkomen;
 - toegang tot gezondheidszorg voor iedereen;
 - uitbreiden van vormen van betaalde afwezigheid.
 - Vertrouwen in sociale dialoog voor oplossingen:
 - versterken van capaciteit en veerkracht van vakbonden en werkgeversorganisaties;
 - versterken van de capaciteit van regeringen;
 - versterken van sociale dialoog, collectieve onderhandelingen en instellingen van arbeidsbemiddeling, begeleiding en arbeidsverhoudingen.
-

Het 'instituut' IAO deed wat het moest doen. Deze beleidspunten werden verder ingevuld en geconcretiseerd door de verschillende departementen, met specifieke regionale en sectorale aspecten.

Maar wat was de rol van de drie groepen? Terecht stelde de voorzitter van de Werknemersgroep, Catelene Passchier, voor om met de voorzitters en vicevoorzitters een gemeenschappelijke verklaring op te stellen. Dat lukte tussen de werknemers- en de werkgeversvoorzitter, Mthunzi Mdwaba. Maar er was onvoldoende eenheid in de regeringsgroep, zodat de voorzitter van de Raad van Bestuur, Refiloe Litjobe van Lesotho, moest afhaken. Het gaat om meer dan symboliek. Vooral tijdens een crisis moeten de drie pijlers: regeringen, werkgevers en werknemers zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid. Elke groep heeft al zwakke perioden gekend, maar ditmaal hebben de regeringen zich van hun zwakste zijde laten zien. Het is tekenend voor deze tijd, er is weinig wederzijds vertrouwen tussen lidstaten. Waardoor het bleef bij een gemeenschappelijke verklaring van het Internationaal Vakverbond (IVV) en de Internationale Werkgeversorganisatie (IOE).

Inmiddels werden gesprekken opgezet binnen de Werknemersgroep. Directeur-generaal Guy Ryder heeft met zijn directieteam ook geslaagde virtuele gesprekken georganiseerd met elke groep. Daar namen 165 regeringen en 65 werknemersvertegenwoordigers uit alle windstreken aan deel, en ook bij de werkgevers was er veel interesse. Er was dan wel geen Internationale Arbeidsconferentie in juni 2020, maar wel een bijzondere driedaagse virtuele vergadering met tussenkomsten van wereldleiders, regeringen, werkgevers en werknemers: the World of Work COVID-19 Summit.

HET NIEUWE NORMAAL, PRE- EN POST-CORONA: EEN NIEUW SOCIAAL CONTRACT?

We spreken van de periode voor en na de Eerste Wereldoorlog, en van de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog, alsof er telkens aan een nieuwe jaartelling begonnen werd. We kunnen zo doorgaan: voor en na de val van de Berlijnse Muur, voor en na 9/11 (de aanval op de WTC-to-

rens in New York), voor en na de financiële crisis van 2008. Ook in deze tijden wordt gesproken over 'het nieuwe normaal'. Ook regent het oproepen voor 'een nieuw sociaal pact'. Naargelang de afkomst dekken dergelijke uit- of oproepen heel verschillende ladingen. Er wordt zwaar gelobbyd om de afgesproken klimaatregels voor ons uit te duwen. Er wordt opgeroepen om een aantal uren gratis te werken of om nog meer flexibiliteit op te brengen voor de redding van de economie. Oproepen voor een nieuw sociaal pact met minder bescherming zijn geen nieuw fenomeen, ik heb ze meermaals gehoord tijdens mijn loopbaan.

Toch mag gesproken worden van een *landmark*, van een precورونا- en een postcoronatijdperk. Uit vorige crisissen weten we dat dit soort gebeurtenissen de geschiedenis deels kan veranderen, en dat zal ook nu het geval zijn. Maar we hebben ook geleerd dat crisissen de problemen van voordien niet wegtoveren. Dat is dit keer niet anders. De zeven uitdagingen (hoofdstuk 11) zijn er nog steeds, en sommige werden door de crisis nog duidelijker in de verf gezet.

Wat toont de crisis aan? Enkele elementen:

- Dat gezondheid en solidariteit essentiële waarden zijn.
- Dat de economie er moet zijn voor de mens en niet omgekeerd.
- Dat de markt gericht moet worden op de behoeften van de mensheid (vaccins, gezonde voeding, kwalitatieve en veilige producten) en niet op wat het meest opbrengt op korte termijn.
- Dat desinvesteren in gezondheidszorg en sociale zekerheid mensen nog kwetsbaarder maakt bij zware crisissen van welke aard ook.
- Dat dit samenging met een aftakeling van de sociale bescherming via de uitwassen van atypische arbeidsvormen en bepaalde businessmodellen die zich daarop hebben geënt.

- Dat lange productie- en bevoorradingketens in hoogste nood niet werken, in het bijzonder als het gaat om beschermingsmateriaal.
- Dat uitdagingen zoals globalisering, klimaat, ongelijkheid en demografie niet weg zijn, integendeel, ze zijn met elkaar verbonden en hebben een link met de verspreiding van COVID-19 en de effecten ervan.
- Dat de noodkreet over de ineenstorting van de biodiversiteit (het verdwijnen van soorten, van fauna en flora) ernstig genomen moet worden.
- Dat overheden en publieke sector, die naar de marge werden geduwd door economische machtshebbers, sinds 2008 een tweede keer moeten instaan voor de redding van ondernemingen en de economie, en zelfs voor ondernemingen die hun aandeelhouders overmatig vergoed hebben, of ondernemingen die hun rechtmatige deel (belastingen, bijdragen) nooit betaald hebben.
- Dat tegelijk de digitalisering ons ongekende mogelijkheden heeft geboden om vanuit ons kot te blijven communiceren en een deel van de economie overeind te houden. Personen en bedrijven die er minder ervaring mee hadden, zijn het massaal gaan gebruiken, ook voor de organisatie van telethuiswerk en teleconferenties.

De essentie van die vaststellingen is niet nieuw. De analyse van de Wereldcommissie over de Toekomst van het Werk zat er niet ver naast. De commissie was nochtans niet samengesteld uit dromers en hun tien aanbevelingen werden goed onthaald en erg gewaardeerd (boek hoofdstukken 10 en 12). De COVID-19-crisis heeft het belang ervan enkel versterkt.

**Aanbevelingen van de Wereldcommissie over
de Toekomst van het Werk, klaar voor postcoronatijden:**

- Indien er een meetbaar programma voor gendergelijkheid zou bestaan door mannen en vrouwen op gelijke wijze verantwoordelijk te maken voor zorg ... dan zou de zwaarste last van deze crisis niet hoofdzakelijk bij vrouwen terechtgekomen zijn.
- Indien er de garantie van een universele sociale bescherming zou zijn, van geboorte tot ouderdom en voor werkenden in alle werkvormen, ook zelfstandig werk, gebaseerd op een duurzame financiering en op principes van solidariteit en risicodeling ... dan zouden de werknemers uit de informele economie en de periferie van de arbeidsmarkt niet in armoede en hongersnood terechtkomen en zou de economie van die landen er ook baat bij hebben.
- Indien een Universele Arbeidsgarantie zou bestaan die naast de huidige bestaande fundamentele werknemersrechten een leefbaar loon, een beperking van de arbeidstijd en veilige en gezonde arbeidsplaatsen zou garanderen ... dan zouden heel wat werknemers bij de herneming na de lockdown niet moeten vrezen voor een besmetting en gewaardeerd worden voor hun aandeel in de herneming van de economie.
- Indien collectieve vertegenwoordiging en sociaal overleg opnieuw gewaardeerd en gestimuleerd zouden worden ... dan zou al wat voorafgaat qua bescherming geconcretiseerd kunnen worden door overleg op nationaal, sectoraal en ondernemingsvlak.
- Indien technologie mensgericht ontwikkeld en ingezet zou worden ... dan zou het onderzoek naar vaccins en geneesmiddelen veel vlugger kunnen inspelen op uitbraken van virussen en zo veel leed voorkomen, met meer garanties dat de resultaten breed beschikbaar worden tegen betaalbare prijzen.

- Indien geïnvesteerd zou worden in sleutelsectoren als gezondheidszorg en zorg in het algemeen, in een klimaatvriendelijke economie en in een gezonde rurale economie ... dan komt er perspectief op nieuwe werkgelegenheid en worden enkele fundamentele maatschappelijke uitdagingen echt aangepakt.
 - Indien men zou kiezen voor langetermijninvesteringen in maatschappelijke behoeften en in de reële economie ... dan zouden waarde- en bevoorradingsketens ecologisch produceren. Dan zou de informele economie geformaliseerd kunnen worden en voor de eigen bevolking produceren, voor en door mensen met een waardig loon en een behoorlijke bescherming.
-

Dat moet de marsrichting zijn voor het nieuwe normaal, voor post-corona, voor een nieuw sociaal contract. Geen business as usual.

NAAR MINDER GLOBALISERING?

De eerste van de zeven uitdagingen in hoofdstuk 11 (p. 220) ging over globalisering en deglobalisering. De COVID-19-crisis zal ongetwijfeld gevolgen hebben voor de wijze waarop we denken over en omgaan met globalisering. Nu we ons minder veilig voelen voor wat van buiten komt, zijn er meerdere invalshoeken om ermee om te gaan. Isolationisten en nationalistten zullen zich economisch en politiek willen terugtrekken binnen hun eigen grenzen. Om andere redenen zouden antiglobalisten zich goed kunnen voelen bij een krimp naar wat dichterbij ons ligt. Vanuit klimaathoek klinkt het goed dat minder mensen en goederen overgevlogen moeten worden. Investeerders en ondernemers zouden er ook wel brood in kunnen zien, het terugtrekken van de productie naar bij ons, geautomatiseerd en goedkoop. Met die mix van motieven en redeneringen kan zonder moeite een politiek en economisch verhaal gemaakt worden dat erin gaat als koek.

Maar willen we echt gaan naar protectionisme, naar afscherming van eigen markt en land? Naar het afbouwen van het multilateralisme, het enige goede beschermingskader van werknemersrechten en mensenrechten in het algemeen? En dat terwijl de technologische en digitale giganten toch de wereld zullen omvatten, staten nog meer tegen elkaar kunnen uitspelen en nog minder belastingen zullen betalen? Tegelijk wordt dit een zwaar probleem voor de landen waar nu, zij het onder schandelijke voorwaarden, geproduceerd wordt, maar het weinige wat ze hebben, hun ook zou ontnomen worden.

De waarheid ligt wellicht in het midden. ‘Glocalisering’ noemden we het in hoofdstuk 11. David Criekemans, professor Internationale politiek (Antwerpen, Leuven, Middelburg, Genève), noemt het ‘herglobalisering van onderaf’. Wellicht moeten we lange bevoorradingsketens voor noodzakelijke producten zoals beschermingsmateriaal voor de zorg en voeding inkorten en de productie dichterbij ons brengen. Maar hoever gaan we daarmee voor andere producten? Elders in het boek hebben we het over de regulering van bevoorradingsketens, wat mogelijk maakt dat de informele economie geformaliseerd wordt en dat werknemers overal gerespecteerd worden. In geen geval mogen we, onder het mom van ‘vrees voor al wat van buitenaf komt’, ons de verbondenheid met de wereld laten afnemen. Wellicht zal deze anders georganiseerd moeten worden, met minder reizen en door het nog beter benutten van de communicatietechnologie. Zeker is dat de huidige uitdagingen niet alleen binnen grenzen opgelost kunnen worden. Ze behoeven zowel een nationale als een internationale, multilaterale benadering.^{9,10}

WIE BETAALT DE REKENING?

Na de Eerste en de Tweede Wereldoorlog werden conclusies getrokken. Ook nu zal dat moeten gebeuren. Men zal moeten nadenken over hoe de arbeidsbescherming, de gezondheidszorg en de sociale zekerheid er in de toekomst moeten uitzien. Hoe een klimaatvriendelijke

en duurzame economie wordt uitgebouwd. Ook de rol van de overheid komt in een ander perspectief te staan.

Ik heb bepaalde economen nog maar zelden zo weten hakkelen bij interviews als vandaag. Ik herinner me nog het verschil in hun statements voor 2008 en daarna. Ze weten dit wellicht ook nog en zijn nu wat voorzichtiger geworden. COVID-19 lijkt op hen nu al een grotere invloed te hebben dan de financiële crisis. Dat is misschien een goede evolutie. Want wat toen gebeurd is, is niet voor herhaling vatbaar. Van 2008 tot 2010 waren er mooie woorden over meer investeren in mensen en in sociale bescherming. Dit was niet alleen vanuit sociaal oogpunt goed, maar ook goed voor de economie, zo werd gezegd. Nadien moest de financiële sector gered worden door de overheden en werden de kosten ervan sterk verhaald op de bevolking. Toen de economie daarna goed aantrok maar slechts enkelen er beter van werden, werden de middenklasse en de welvaartsstaat teruggeduwd. Zelfs tweeverdienersgezinnen moesten hard werken om de hypothecaire lening voor hun woning, hun energie en water te betalen, en studentenjobs werden noodzakelijk om de studie van hun kinderen te helpen betalen. Mensen voelden zich vernederd en miskend, materieel en maatschappelijk. De armoede werd in vele landen breder en in vrijwel alle landen dieper. Tegelijk was er nauwelijks een limiet voor grootverdieners. Aandeelhouders werden flink vergoed. De beloning voor kapitaal nam toe, die voor arbeid nam af. Dat heeft ingehakt op de samenleving, de 'zuurtegraad' steeg. Dat was spek naar de bek van populistten en nationalistten, die de malaise nog wat aanjaagden. Het bracht in het bijzonder een nieuwe generatie van rechtse populistten aan zet. In de Verenigde Staten van Trump en het Brazilië van Bolsonaro hebben we gezien met welke ondraaglijke lichtzinnigheid zij het beheer van het coronavirus hebben aangepakt.

In vele landen zijn in de coronaperiode sneller dan ooit maatregelen ontworpen om economie en bedrijven te ondersteunen, en dat is goed. Ook voor de werknemers en de bevolking in het algemeen zijn er tegemoetkomingen in de vorm van tijdelijke werkloosheid en an-

dere maatregelen. Ook dat is goed. Maar het is wel de tweede keer in een goede tien jaar tijd dat de ondernemingen en de economie gered moeten worden door de door hun CEO's en goed vergoede aandeelhouders zo vermaledijde overheid. Ook nu kan de markteconomie deze crisis niet alleen aan. Het zou toch ondenkbaar zijn dat de rekening opnieuw aan de gewone man of vrouw gepresenteerd zou worden, net zoals na de financiële crisis. De reacties en desastreuze politieke gevolgen, zowel nationaal – in de eerste plaats voor democratieën – als internationaal, zijn nauwelijks in te schatten.

Stilaan is er beweging in de economische gedachtegang over budgettaire tekorten en schulden. Europa ontdekte een artikel in zijn grondwet om lidstaten te ondersteunen in geval van buitengewone gebeurtenissen buiten hun wil die ze niet kunnen beheersen. De Europese Centrale Bank en de Europese Unie werken met meerdere steunmaatregelen die vroeger in de monetaire wereld uit den boze geweest zouden zijn. Ursula von der Leyen pleit voor een nieuw marshallplan. Onder anderen professor Paul De Grauwe, hoogleraar economie aan de *London School of Economics*, zei hierover dat nood wet breekt. Hij zei dat een begroting in evenwicht geen redelijke regel is, en dat schuld verdedigbaar is voor investeringen, maar niet voor courante uitgaven. In geval van nood – zoals nu – kan volgens hem wat genuanceerder gedacht worden over monetaire financiering. Belangrijk is wel dat de economie zo vlug en zo sterk mogelijk opleeft en dat de inflatie in toom wordt gehouden.¹¹

Bij het IMF zei managing director Kristalina Georgieva dat 'een uitzonderlijke crisis zoals geen andere een mondiaal antwoord vergt als geen ander'. Ze vroeg daarbij ook niet te vergeten dat bij het uit te werken herstelbeleid andere uitdagingen meegenomen moeten worden, zoals het klimaat en de ongelijkheid.¹² Het IMF heeft de schuld van 25 ontwikkelingslanden kwijtgescholden. Maar ik hoor nu al de angst bij de landen die aan IMF-voorwaarden moeten voldoen, over de voorwaarden die meestal sterk ingrijpen op het sociale weefsel. Dus of er bij het IMF echt iets verandert, is nog maar de vraag. Als de middelen waarover de Wereldbank beschikt, ingezet zouden worden

voor de ideeën die door de Wereldcommissie werden uitgewerkt en die werden vertaald in de IAO-eeuwfeestverklaring, dan zou de wereld een heel eind verder springen.

De G20, de twintig grootste economieën, hebben de schulden van 77 ontwikkelingslanden verzacht.¹³ Maar bij nader toezien is dit vooral een andere boekhoudkundige voorstelling, een fake operatie. Dit toont aan wat we eerder al schreven: de crisis komt in een tijd van groot wederzijds wantrouwen tussen landen. De internationale leemte die de Verenigde Staten creëren, wordt ingenomen door China, de handelsspanningen worden opgevoerd. Dat COVID-19 in China ontstond, wordt ge- en misbruikt door Trump. Rusland lijdt onder de lage petroleumprijzen en de vraag is hoe Europa zich tussen dat alles zal positioneren.

Ook na vroegere zware crisissen zoals de Tweede Wereldoorlog was er veel internationale verwarring. Maar de economie moest heropgebouwd worden. Daarbij speelden zowel de overheid als werkgevers als werknemers een onmisbare rol. Tegenover de inzet en productiviteit van de werknemers stonden een goed loonbeleid en de ontwikkeling van de sociale zekerheid. Sociale partners werden er ten volle bij betrokken. De heropbouw en de versterking van de economie werden ondersteund door de middelen van het Marshallplan. In 1945 nam de Internationale Arbeidsconferentie Aanbeveling 71 aan, een gids voor de heropbouw. De IAO heeft die nog maar recentelijk opnieuw tegen het licht gehouden, in de nasleep van de tsunami van 26 december 2004 in Zuidoost-Azië en als antwoord op de nieuwe conflicthaarden wereldwijd. Het leidde in 2017 op de Internationale Arbeidsconferentie tot de nieuwe Aanbeveling 205. Het is een modernisering van de oude aanbeveling en ze betreft niet alleen de heropbouw na oorlogen, maar ook na andere rampen die samenlevingen en de mensheid kunnen overkomen. Het is alsof de IAO de COVID-19-pandemie had zien aankomen, waarmee ze nu een gids aanreikt voor het herstel, perfect geschikt voor wat we nu beleven. De IAO heeft alvast het instrumentarium aangereikt om overheden en sociale partners op weg te zetten.

Bronnen

- 1 Ryder, Guy (2020). *New normal? Better normal*, Genève: ILO.
- 2 WHO (2020). *Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard*, Genève: WHO.
- 3 Draulans, Dirk (2020). ‘Vlaamse topviroloog Peter Piot zelf coronapatiënt: “Eindelijk heeft een virus me te pakken”’, Brussel: *Knack*.
- 4 ILO (2020). *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. 3rd Edition*, Genève: ILO.
- 5 Pozzan, Emanuela & Cattaneo, Umberto (2020). *Women health workers: Working relentlessly in hospitals and at home*, Genève: ILO.
- 6 Vrancken, Inge & Bal, Geertje (2020). ‘De coronacrisis treft mannen en vrouwen op een andere manier: hoe COVID-19 niet genderneutraal is’, *VRT NWS*, 18 april 2020, www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/04/17/het-coronavirus-treft-mannen-en-vrouwen-op-een-andere-maniem-of/.
- 7 Tapiola, Kari (2020). *Crisis management and the ILO*, Onuitgegeven manuscript, Genève: ILO.
- 8 ILO (2020). *Country policy responses*, Genève: ILO.
- 9 Criekemans, David (2020). ‘Coronacrisis: katalysator voor herglobalisering van onderaf’, Den Haag: *Clingendael Spectator*.
- 10 Serroyen, Chris (2020). *Coronawerven*, Brussel: onuitgegeven nota.
- 11 Mooijman, Ruben (2020). ‘Virus vreet economische dogma’s aan’, Brussel: *De Standaard*.
- 12 Georgieva, Kristalina (2020). ‘A global crisis like no other needs a global response like no other’, Washington: *IMFBlog*.
- 13 Mooijman, Ruben (2020). ‘G20 verlicht schuldenlast van armste landen’, Brussel: *De Standaard*.